

APOKRIFI U HRVATSKOJ SREDNJOVJEKOVNOJ KNJIŽEVNOSTI

BISERKA GRABAR

MEĐU mnogobrojnim prijevodima raznih srednjovjekovnih djela kojima se ponosi stara hrvatska književnost istaknuto mjesto zauzimaju apokrifi, ti poznati ranokršćanski spisi, koje službena Crkva, premda su sadržajem i naslovima bili srodni kanonskim biblijskim knjigama, nije primila u kanon, tj. u službeni popis svetih knjiga, niti im priznala takav autoritet na koji su obično pretendirali. To im mjesto pripada, kako ćemo kasnije vidjeti, u prvom redu zbog velike starine kojom se često odlikuju ti spisi i po kojoj nas povezuju s najstarijim razdobljem slavenske pismenosti, a zatim zbog njihova općeg značenja, kao i zbog utjecaja što su ga apokrifi izvršili na čitavu srednovjekovnu misaonost. Svi su oni proizašli iz pera anonimnih pisaca koji su se vješto sakrivali iza imena poznatih ličnosti Staroga i Novoga zavjeta s namjerom da svom djelu pribave što veći ugled i da ga, dapače, po autoritetu izjednače sa Svetim pismom. Bili su pisani ponajviše s namjerom da se udovolji pobožnoj znatiželji vjernika koji su željeli saznati nešto više o životu istaknutih biblijskih lica nego su o tom mogli čitati u kanonskim spisima. No apokrifi su služili i za širenje raznih heretičkih učenja, koja su njihovi autori tim putem htjeli neopazice posijati među narod. Stoga su bili često predmetom zabrana od strane Crkve, koja se od prvog časa njihove pojave negativno odnosila prema njima, protiveći se njihovom širenju. Međutim, usprkos svim zabranama apokrifi su, potiskivani i progonjeni, sve više probijali iz svog podzemnog bivstvovanja na površinu, tako da je konačno i Crkva postala nemoćna u borbi protiv njih, zadovoljivši se u većini slučajeva time da ih očisti od otrova krivovjerja i tako očišćene vrati u ruke vjernika.

Kao stalni pratioci kanonske literature, obišli su apokrifi u raznim prijevodima i preradama gotovo čitav tadašnji svijet u kojem su uz druge hagiografske spise odigrali ulogu današnjeg romana. Sve do pojave književnosti humanizma i renesanse, a negdje čak i dulje, taj je književni rod bujno cvao, donoseći stalno nove plodove kojima se obilno hranila pobožna pučka mašta. Njihova velika rasprostranjenost i razmjerno dugi vijek najrječitije nam govore o velikom interesu tadašnjeg

čovjeka za tu vrstu lektire, koja je uz pouku mogla pružiti čitaocu i zabavu. No treba također istaći da su apokrifi najbolji odraz mentaliteta srednjovjekovnog čovjeka. Oni nam, naime, pričaju o onom što je našim davnim pređima bilo prihvatljivo, čemu su se divili, što su očekivali od ovog života i čemu su se nadali u budućem. U njima su konačno našle odjeka želje i stremljenja, nade i strahovanja onih koji su ih pisali.

Osobito snažan utjecaj izvršili su apokrifi na srednjovjekovnu umjetnost, koju je gotovo nemoguće razumjeti bez poznavanja apokrifne književnosti. Na tim su naime izvorima umjetnici kroz vjekove nalazili neiscrpno vrelo inspiracija za svoja umjetnička djela, kojima su, u kameanu, mozaiku, staklu i freskama, ovjekovječili mnoge scene iz života Isusa, Marije, njezinih roditelja, apostola i drugih biblijskih lica.

Prema podjeli kanonskih biblijskih knjiga dijele se i apokrifi na *starozavjetne* i *novozavjetne*. Novozavjetni apokrifi, koji su mnogo zanimljiviji i po svom utjecaju na umjetnost i književnost važniji od starozavjetnih apokrifa, dijele se još, kao i novozavjetne knjige Sv. pisma, na evanđelja, djela apostolska, poslanice i apokalipse.

U slavensku književnost ušli su apokrifi već vrlo rano, neki možda u samim počecima stvaranja slavenske pismenosti. Indikacije za tu pretpostavku daje nam proučavanje jezika i leksika pojedinih apokrifnih tekstova u kojima često nalazimo vrlo staru jezičnu strukturu. Sudeći po tim starim tragovima, možemo granicu postanja nekih apokrifa, poznatih nam u prijepisima XI, XII, XIII, pa i kasnijih stoljeća pomaknuti znatno niže. Da su se apokrifi, koji su obično pratili kanonske tekstove, stali prevoditi čim su se prijevodom Sv. pisma zadovoljile prve potrebe slavenske misije, možemo zaključiti i po vrlo starim zabranama apokrifa. Takve su zabrane potvrđene, gotovo u samim počecima slavenske pismenosti, u indeksima zabranjenih knjiga. Doduše, ti indeksi ne registriraju stvarno stanje apokrifne literature kod Slavena prije prvog sačuvanog apokrifnog spomenika iz XI st., jer su najstariji indeksi redom doslovni prijevodi s grčkoga, bez originalnih slavenskih dodataka. No, sama činjenica da se već koncem IX ili početkom X st. osjetila kod Slavena potreba indeksa, govori za to da su u to vrijeme već morali postojati neki slavenski prijevodi apokrifa.

Rana pojava i propagiranje apokrifne književnosti kod Slavena obično su se povezivali s pojavom bogumilske sekte. Međutim, najnovija istraživanja pokazala su da nema razloga govoriti o velikoj stvaralačkoj i posredničkoj ulozi bogumila u crkvenoslavenskoj apokrifnoj književnosti, pa prema tome ni vezati početke i širenje apokrifa među Slavenima uz postanje bogumilstva kojemu nipošto ne pripada zasluga što su se prijevodi apokrifa rano pojavili u slavenskoj literaturi i širili u brojnim prijepisima po čitavom slavenskom svijetu.¹ Naprotiv, mnogo

¹ Isp. o tom pitanju vrlo ozbiljnu i dokumentiranu radnju É. Turdeanu, *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles*, »Revue de l'histoire des religions«, t. 138, Paris 1950, str. 22-52, 176-218.

je vjerojatnije da su oni isti motivi koji su doveli do pojave apokrifne književnosti uopće, bili razlogom da su i tek opismenjeni Slaveni stali prevoditi na slavenski razne apokrifne spise.

Prve tragove apokrifne književnosti kod Hrvata nalazimo u XIII st. iz kojega su, među malobrojnim fragmentima uglavnom liturgijskog sadržaja, do nas došla i dva fragmenta opširnih apokrifnih spisa: *Djela Pavla i Tekle* i *Djela Ivanovih*. Svako daljnje stoljeće donosi nam veći broj, čak i potpunih apokrifnih tekstova, no s pravom možemo pretpostaviti da je tih tekstova bilo i više, samo što do nas nisu svi došli. Uništio ih je, bez sumnje, zub vremena ili odnio vihor turskih haranja.

Koliko se na temelju dosadašnjih istraživanja na području slavenskih apokrifa može reći, dva su glavna puta kojima su apokrifi dolazili u staru hrvatsku književnost. Jedan je put bio posredan, a vodio je redovito iz Bizanta preko domovine prvih slavenskih prijevoda, tj. preko Bugarske i Makedonije, dok je drugi vodio sa Zapada direktno u Hrvatsku, gdje se opet, u nekim slučajevima, odvajao za druge slavenske zemlje. Drugim riječima, jedni su nam apokrifi dolazili iz zajedničkog *crkveno-slavenskog vrela*, iz kojega su crpili i drugi slavenski narodi i preko kojega su se najčešće upoznali s najljepšim proizvodima bogate bizantinske literature, a drugi iz zapadnog, *latinskog vrela*, u koje su naši prevodioci znali već zarana, a kasnije, kad je došlo do raskida vjerskog jedinstva između Istoka i Zapada, sve češće zagrabiti. Bogatstvo zapadne književne tradicije prenosili su često Hrvati u svojim prijevodima dalje susjednim Slavenima, igrajući tako ulogu posrednika između Zapada i Istoka.

Osim rijetkih iznimaka, koje čine nekoliko bosančicom pisanih apokrifa u dubrovačkom Libru od mnozijeh razloga iz g. 1520. i jednog jedinog latinicom pisanog apokrifa, svi su hrvatski apokrifi pisani glagoljicom, a sačuvani su većinom u raznim glagoljskim zbornicima, tim bogatim rudnicima svakovrsnog srednjovjekovnog štiva. Što se pak tiče jezika kojim su pisani naši apokrifi, može se općenito reći da su oni najstariji, a dijelom i oni iz XIV st., pisani čistim crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, dok u mlađe prijevode i prijepise sve više prodiere, kao rezultat njihove namjene, govorni elemenat koji često i posve prevladava. Apokrifi su, naime, u prvom redu bili namijenjeni puku. Kako pak taj nije razumio književni crkvenoslavenski jezik kojim je bila pisana većina starih apokrifnih tekstova, morali su naši pisari, koji su gotovo isključivo dolazili iz redova glagoljaša, jezično pohrvatiti crkvenoslavenske apokrifne tekstove i tako ih učiniti bližim i razumljivijim običnom svijetu. U svom nastojanju da jezik svog predloška pomlade, naši pisari nisu bili uvijek do kraja dosljedni. Često bi ih znao zavesti njihov crkvenoslavenski predložak iz kojeg bi se potkralo dosta starih oblika i riječi. A često ni sam pisar nije u svom predlošku sve razumio pa je štošta po smislu mijenjao ili pak ostavljao nepromijenjenim sve ono čemu više nije mogao dokučiti pravi smisao. Tako je jezik većine

mlađih prijepisa ispao neka crkvenoslavensko-hrvatska mješavina, koja je ipak bila razumljivija običnom čitaocu, ili možda čak slušatelju, nego jezik starih apokrifnih tekstova.

Prema općoj podjeli apokrifa na starozavjetne i novozavjetne možemo podijeliti i poznate hrvatske apokrifne na dvije grupe: na starozavjetne i novozavjetne. Od brojnih *starozavjetnih apokrifa* što ih pozna srednjovjekovna literatura u hrvatsku je književnost dospjelo nekoliko najzanimljivijih. To je u prvom redu apokrif, poznat općenito pod naslovom *Život Adama i Eve*, prema latinskom *Vita Adae et Evae*, u kojem se vrlo opširno i s mnogo fantastičnih detalja opisuje život i sudbina prvih ljudi nakon njihova izгона iz raja. Kako o tome kanonska knjiga Geneze ili Postanja gotovo potpuno šuti, nije čudo što se ljudska mašta, kojoj je na taj način dan slobodan mah, dala na posao da iskiti život prvih ljudi.

Taj prilično opsežan i vrlo zanimljiv apokrif dolazi u istoj verziji u dva glagoljska zbornika. Stariji i potpuni tekst sačuvan je u tzv. Žgombićevu zborniku iz XVI st., a njegov mlađi, nepotpuno sačuvani prijepis dolazi u Fatevićevu glagoljskom zborniku iz XVII st. Ovaj posljednji, koji se od prvoga razlikuje samo po zahvatima što ih je njegov pisar proveo s ciljem da jezik svoga crkvenoslavenskog predloška približi narodnom govoru, izdao je R. Strohal (*Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar 1917),² dok drugi, bolji i stariji tekst, koji bi mogao čak biti slavenski protograf ili u najmanju ruku njegov najbliži srodnik, čeka da bude štampan. Spis je preveden s latinskog predloška, vjerojatno, na hrvatskom čakavskom području. Njegov prevodilac, možda neki nepoznati glagoljaš, pokazao je svojim prijevodom da je bio prilično verziran u latinskom jeziku, što nije bila uvijek redovita pojava kod njegovih kolega – popova glagoljaša – kojima je katkad manjkalo osnovnog poznavanja latinskog jezika. Sam je prijevod, koliko se to uopće može reći za naše srednjovjekovne prijevode, vrlo tečan. Prevodilac je čak pokazivao određenu samostalnost u odnosu na svoj predložak, a katkad i mala odstupanja. Na temelju jedne takve, doduše, sasvim neznatne izmjene, ali kojom je naš prevodilac uspio dati svom prijevodu sasvim drugi ton od onoga koji ima dotično mjesto u originalu, možemo dapače stvoriti predodžbu o njezinu autoru. Radi se o onom mjestu na početku samog apokrifa kada se Adam, pošto je nakon izгона iz raja 7 dana lutao s Evom bez hrane, brižno obraća svojoj životnoj drugarici s upitom: »Gospoje moja, vele mi lačna jesi?«, da odmah zatim nadoda: »Išći nam piće što jasti načnem!« U prvoj je dakle rečenici Adam prikazan kao vrlo brižan suprug, ali već nam slijedeća rečenica otkriva da nije bio pravi gentleman kad izmorenu i gladnu ženu šalje da traži hranu za sebe i za njega, tako da prva rečenica ispada kao čista ironija. Da li je naš prevodilac bio toga svjestan, teško

² To, na žalost, jedino izdanje hrvatskih apokrifa rađeno je bez naučnih kriterija pa danas ne može poslužiti u strogo naučne svrhe.

je reći. Vjerojatnije je da nije, ali nama taj detalj ipak otkriva kakav je bio mentalitet našeg prevodioca, u čijoj svijesti nije bilo mjesta za mogućnost da bi se muškarac brinuo za nabavu hrane. U originalu taj kontrast uopće ne dolazi do izražaja. Tamo se naime sama Eva obraća Adamu riječima: »Esurio. Vade, quaere nobis quod manducamus.«³

U samom prijevodu dobro je sačuvana ljepota pojedinih mjesta originala, kojima je pisac apokrifna nastojao djelovati na osjećaje svojih čitača, koji očito nisu mogli ostati indiferentni prema žalosnoj sudbini svojih praroditelja. Takvo je i ono mjesto, puno općeljudskih momenata, kad Evu, koja je nosila pod srcem dijete, spopadnu porođajne boli. U tom teškom času ona je sama, daleko od svoga muža, koji na rijeci Jordanu vrši pokoru stojeći do grla u vodi. U svojim bolima Eva se obraća Bogu za pomoć, ali kad joj ona zbog njezina grijeha nikako ne dolazi, zamoli »svetila nebeska« da se vrate na istok i kažu njezinu gospođinu Adamu što se s njom događa. I doista, zvijezde se odmah vrate na istok, a Adam po njihovu šumu shvati da se Eva nalazi u teškoj nevolji. Adam odmah pođe Evi koju nađe u velikom plaču. Na molbu Adamovu Bog se ipak smiluje Evi i ona uz pomoć dvaju anđela rodi prvo ljudsko dijete, Kaina.

Značenje našeg glagoljskog prijevoda *Života Adama i Eve* leži i u tom što je to jedini dosad poznati crkvenoslavenski prijevod latinske *Vitae*.⁴ U drugim crkvenoslavenskim književnostima postoje, doduše, brojni apokrifni tekstovi koji govore o prvim ljudima, ali svi su oni potekli iz drugog, najčešće bizantinskog izvora. Iz tog je izvora možda potekla i druga glagoljska verzija apokrifa o Adamu i Evi koja je fragmentarno sačuvana u tzv. Tkonskom zborniku iz XVI st. Tekst te verzije izdao je Strohal.⁵

U vezi s apokrifima o prvim ljudima poznata su i pričanja o drvetu križa koje je izraslo iz grančice otrgnute s rajskog drveta života, što ju je Adamov sin Set zasadio na očevu grobu, i na kojemu je kasnije, prema legendi, bio razapet Krist. Ta se, na Zapadu kao i na Istoku dobro poznata apokrifna priča, nalazi u nekoliko varijantata u 6 glagoljskih rukopisa od kojih su najstariji Pazinski fragmenti iz XIV st.

Drugi starozavjetni apokrif koji je također zastupljen u hrvatskoj književnosti posvećen je praocu židovskog naroda, patrijarhi Abrahamu. To je apokrif općenito poznat pod naslovom *Abrahamova oporuka* ili *Abrahamova smrt*, u kojemu se priča o posljednjim danima Abrahamova života. Poslan od Boga, anđeo Mihael naviješta Abrahamu da mu je kucnuo posljednji čas i da se ima spremiti na smrt. Abraham želi na

³ U nekim latinskim rukopisima druga se rečenica pripisuje Adamu. Međutim, za prvu rečenicu, kakva je sačuvana u našem prijevodu, nema potvrde ni u jednom do danas poznatom latinskom rukopisu, pa možemo pretpostavljati da je doista djelo našeg domaćeg prevodioca.

⁴ Prijevodi latinske *Vitae* poznati su u staročeškoj i staroj poljskoj literaturi, ali naš tekst nema, čini se, direktne veze s tim prijevodima.

⁵ R. Strohal, n. dj., str. 61–63.

sve moguće načine odgoditi taj gorki čas pa moli Mihovila da mu prije smrti pokaže sva djela što ih je Bog učinio na nebu i na zemlji. Po Božjem dopuštenju Mihael mu ispunja molbu te ga uznesu na nebo gdje najprije prisustvuje sudu duša, a zatim s nebeskih visina promatra sve što se dešava na zemlji. Nakon povratka na zemlju Abraham i dalje želi odgoditi smrt, ali tada mu se ukaže smrt u strašnu obliku i Abraham od straha ispusti dušu.

Taj je apokrif originalno nastao na grčkom jeziku odakle je preveden na crkvenoslavenski, i to – kako se čini prema nekim jezičnim elementima – na bugarskom području. Preko crkvenoslavenske matice dospio je i u staru hrvatsku književnost. U hrvatskoj redakciji sačuvana je potpuna, dosad nepoznata verzija tog apokrifa samo u jednom glagoljskom zborniku iz XV st. Taj je tekst potekao iz iste matice iz koje je izašao ćirilski tekst iz XIII–XIV st., što ga je izdao Polivka,⁶ te drugi neki mlađi ćirilski tekstovi. O priličnoj starini prvotne matice govori i jezik našeg prijepisa, u kojemu, premda je već prilično pomlađen u odnosu na ćirilski tekst, ima dosta znakova starine. To isto potvrđuje i očita srodnost našeg teksta sa starijim ćirilskim tekstom koji je opet prijepis još starije matice.

Kraća verzija *Abrahamove oporuke*, koja počinje s Abrahamovim viđenjem, sačuvana je u tri različita glagoljska zbornika iz XV–XVI st. Dva je teksta izdao već Strohal, a za jedan se dosad nije znalo.

Osim *Abrahamove oporuke* postoji u hrvatskoj književnosti još jedan apokrif koji govori o Abrahamu i njegovu obraćenju od idolopoklonstva. Tekst te verzije apokrifa o Abrahamu, koji nema nikakve veze s predašnjim tekstom, dolazi u dubrovačkom ćirilskom Libru od mnozijeh razloga, a izdao ga je Rešetar.⁷

Od starozavjetnih apokrifa poznata je i tzv. *Varuhova apokalipsa* odnosno *Varuhovo viđenje*, u kojemu su opisana sva čudesa što ih je prorok Varuh (Baruh) vidio dok ga je anđeo Fanuel (u našem tekstu *Paniel*) vodio kroz petora nebesa na koja je bio uznesen u svom smrtnom tijelu. Hrvatskoglagojska verzija tog poznatog srednjovjekovnog apokrifa sačuvana je samo u glagoljskom Petrisovu zborniku iz g. 1486. Tekst *Viđenja* s kritičkim aparatom i uvodnom studijom izdao je u novije vrijeme E. Hercigonja.⁸ Detaljnim uspoređivanjem našeg glagoljskog teksta s najstarijim slavenskim tekstom *Viđenja* iz ćirilskog Srećkovićeve zbornika iz XIII–XIV st. (srpska redakcija) i Novakovićevim izdanjem *Varuhove apokalipse* izdavač je utvrdio njihov međusobni odnos kao i njihov odnos prema grčkom originalu, te došao do zaključka da se Srećkovićev ćirilski tekst bolje podudara s glagoljskom verzijom

⁶ J. Polivka, *Die apokryphische Erzählung vom Tode Abrahams*, »Archiv für slavische Philologie«, 18 (1896), str. 118–125.

⁷ M. Rešetar, *Zbornik za istoriju i književnost srpskog naroda*, knj. 15, SKA, Sremski Karlovci 1926, str. 55–57.

⁸ E. Hercigonja, »*Viđenje Varuhovo*« u *Petrisovu zborniku iz 1486. god.*, Zbornik Matice srpske br. VII (1964), str. 63–93.

Uidenja nego s ćirilskim verzijama izdanim kod Novakovića i Tihonravova. Na temelju nekih pisarskih pogrešaka u Srečkovićevo ćirilskom tekstu, koje upućuju na glagoljski predložak, izdavač je na kraju zaključio da je najstariji sačuvani slavenski tekst *Uidenja* potekao iz glagoljske matice.

Među starozavjetnim apokrifima možemo još spomenuti apokrifnim detaljima prošireno biblijsko pričanje o Josipu egipatskom, koje je u jednoj verziji sačuvano u nekoliko glagoljskih rukopisa, a u drugoj u bosančicom pisanom *Libru*, te priču o Melhisedeku koja se nalazi u jednom glagoljskom rukopisu iz XVII st., ali je prepisana, kako je to utvrdio Ivšić,⁹ s mnogo starije matice.

Novozavjetni apokrifi zastupani su u staroj hrvatskoj književnosti mnogo bolje nego starozavjetni. Tako su npr. od svih poznatih apokrifnih evanđelja predstavljena, barem fragmentarno, ona najpoznatija.

Među apokrifnim *evanđeljima* osobito se popularnošću ističe tzv. *Protoevanđelje Jakovljevo* koje je nastalo na grčkom jeziku negdje u II st. n. e. Nepoznati autor tog apokrifnog evanđelja, u želji da bi dao veću vjerodostojnost opisanim događajima, izdavao se za Jakova, brata Gospodinova, i prema tome za svjedoka opisanih događaja. Taj je apokrif brzo osvojio svijet, jer je svojim sadržajem ispunio vidljivu prazninu što je ostavljala od Crkve priznati tekst evanđelja koji nam ništa ne govori o Marijinim roditeljima, o njezinu djetinjstvu, djevojaštvu itd.

Taj je apokrif na slavenski preveden s grčkog, vjerojatno, još u staroslavenskom periodu, tj. najkasnije do XII st. i preko te prevedene matice dospio u naše tekstove. U našoj staroj književnosti zastupano je *Protoevanđelje* u dva oveća fragmenta. Prvi odlomak pun općeljudskih crta i lijepih usporedbi, čita se na 8. prosinca u dva glagoljska brevijara: rukopisnom brevijaru *Metropolitane* iz g. 1442. i štampanom *Baromićevo* brevijaru iz g. 1493. Sadrži početak *Protoevanđelja* u kojemu se priča o Joakimu i Ani, Marijinim roditeljima i o njihovoj velikoj boli što nemaju od srca poroda. Anina bol dolazi najljepše do izražaja u prekrasnoj tužaljci koju izaziva pogled na ptičje gnijezdo. U njoj Ana izliva svoje bolno srce, uspoređujući svoju neplodnost s plodnošću žive i nežive prirode. Drugi odlomak, koji dolazi u čitanjima na Božić u Ljubljanskom brevijaru i brevijaru *Britanskog muzeja* iz XVI st., govori o rođenju Isusovu i čudesima koja su se zbila oko tog rođenja. Fragment iz Ljubljanskog brevijara izdao je Jagić u *Analecta Romana* (»Archiv f. slav. Philologie« 25, str. 40–47), utvrdivši ujedno njegovo porijeklo i vezu s ostalim crkvenoslavenskim tekstovima *Protoevanđelja*.

Osim ta dva odlomka postoji i prepričani tekst čitavog *Protoevanđelja* u jednom glagoljskom zborniku iz XV st., tzv. *Oksfordskom zborniku* i nekim mladim glagoljskim rukopisima.

⁹ Stj. Ivšić, *Hrvatski glagoljski apokrif o Melhisedekovu rođenju i spasenju za općeg potopa*, »Nastavni vjesnik« 39, Zagreb 1931, str. 101–108.

U staroj hrvatskoj književnosti zastupano je djelomično i *Pseudo-Matejevo evanđelje* koje obrađuje istu temu kao i *Protoevanđelje*. Pripisivalo se sv. Jeronimu kao njegov prijevod hebrejskog Matejeva evanđelja. U stvari to je latinska kompilacija *Protoevanđelja* i *Pseudo-Tomina evanđelja* u kojemu se priča o čudesima što ih je činio dječak Isus. Prijevod prvih dviju glava *Pseudo-Mateja*, koje govore o Joakimu i Ani, čita se na blagdan Bezgrešnog začeća u jednom hrvatskoglagoljskom brevijaru iz g. 1470. U druga dva glagoljska brevijara čita se na isti blagdan kompilirano pričanje o rođenju Marijinu iz *Protoevanđelja* i *Pseudo-Matejeva evanđelja*.

O čudesima koja su se zbivala prigodom bijega Josipa i Marije s djetetom Isusom u Egipat govori nekoliko glagoljskih tekstova. Takva čudesa sadržana su u raznim apokrifima koji su se širili na Istoku i na Zapadu. Međutim, porijeklo naših glagoljskih tekstova nije do danas utvrđeno.

Da su Hrvati u prijevodu poznavali i cijelo *Tomino evanđelje*, koje je na slavenski prevedeno s grčkoga, zaključujemo po jednom sačuvanom glagoljskom fragmentu koji je s uvodnom studijom izdala B. Grabar, *Glagoljski odlomak Pseudo-Tomina evanđelja*, »Slovo« 18–19, Zagreb 1969, str. 213–232.

O Marijinoj smrti i njezinu uznesenju na nebo govori apokrif poznat općenito pod latinskim naslovom *Transitus Mariae* ili *Dormitio Deiparae*. Grčki original koji se širio u nekoliko verzija nastao je najkasnije do V st. Na osnovu grčkog teksta nastala je latinska verzija Tranzita koja se pripisuje sardskom biskupu Melitonu. Najkasnije do XII st. preveden je taj apokrif s grčkoga na staroslavenski. U slavenskom svijetu širio se najčešće pod naslovom *Uspenije Bogorodice*. K nama je došao preko prevedene crkvenoslavenske matice. Najstariji i najbolje tradirani crkvenoslavenski tekst hrvatske redakcije sačuvan je, na žalost, samo fragmentarno u glagoljskim Pazinskim fragmentima iz XIV st. Potpuni tekst Tranzita nalazimo u 3 glagoljska zbornika iz XV–XVII st. i u latiničkom dubrovačkom zborniku legendi što ga je izdao Karásek.¹⁰ Ovaj posljednji tekst kao i glagoljski tekst u Fatevićevu zborniku iz XVII st. zapadnog su, vjerojatno, latinskog porijekla.

U krug apokrifnih evanđelja ulazi, u srednjem vijeku vrlo prošireno i popularno, *Nikodemovo evanđelje*. Pod tim su naslovom spojena dva prvotno neovisna dijela, od kojih prvi, poznat u starim spisima kao *Pilatova djela* (*Acta* odnosno *Gesta Pilati*) donosi, raznim apokrifnim pojedinostima prošireni kanonski izvještaj o suđenju Isusu pred Pilatom, o njegovj mucij, smrti i uskrsnuću; pripisuju ga Nikodemu koji je poznat iz kanonskih evanđelja kao tajni učenik Isusov. O Kristovu silasku u pakao izvještavaju u drugom dijelu, kao tobožnji očevici, dva uskrsla sina starca Simeona, Karin i Leucije.

¹⁰ J. Karásek, *Dubrovačke legende*, Prag 1913.

U hrvatsku književnost ušlo je *Nikodemovo evanđelje* iz latinskog izvora. Prema mišljenju Polívke a u posljednje vrijeme i Vaillanta⁴¹ slavenski prijevod pune latinske redakcije *Nikodemova evanđelja* nastao je već u IX ili najkasnije u X st. na hrvatskom području odakle je prešao susjednim Slavenima. Hrvatskoglagoljski prijepis tog prijevoda, sačuvan u jednom od Pazinskih fragmenata iz XIV st., ujedno je najstariji od svih dosad poznatih crkvenoslavenskih tekstova *Nikodemova evanđelja*.

Dramatičan i neobično živ prikaz Kristova silaska među duše pokojnika koje čekaju na svoje izbavljenje, dao je povoda brojnim kasnijim preradama i postao temom starih crkvenih prikazanja. Među starijim preradama ističu se dvije homilije, od kojih se jedna netačno pripisuje Epifaniju Ciparskom, a druga Euzebiju Aleksandrijskom. Homilija Euzebija Aleksandrijskog o *Kristovu silasku u had* predstavljena je i u hrvatskoj glagoljskoj literaturi, a sačuvana je u jednom glagoljskom zborniku iz XVI st. Naš je tekst srodan s ćirilskim tekstom iste homilije u Mihanovićevoj homilijaru iz konca XIII ili početka XIV st. što upućuje na njegovu eventualnu vezu s ćirilskim tekstovima kao i na priličnu starinu slavenskog protografa.

Iz ciklusa apokrifne literature o Pilatu ušla su u hrvatskoglagoljske tekstove i neka pričanja o *Pilatovoj smrti*. Ista redakcija tog pričanja predstavljena je u tri razna glagoljska zbornika od XV–XVI st. Njezin izvor nije još utvrđen. Međutim, neki čehizmi koji dolaze u tekstu mogli bi upućivati na Češku s kojom su naši glagoljaši, naročito u XIV st. za Karla IV, podržavali žive veze.

Maštu srednjeg vijeka osobito su mnogo zabavljale tzv. *apokalipse* ili *otkrivenja* u kojima se govorilo o tajnama prekogrobnog života. Među njima bile su najomiljenije one na temu muka grešnika u paklu o kojoj govori Pavlova i Bogorodičina apokalipsa. Te su apokrifne apokalipse inspirirale velikog talijanskog pjesnika Dantea za njegovu *Božansku komediju*, u kojoj su dobile umjetničku formu i najgenijalniji pjesnički izraz.

Bogorodičina apokalipsa, poznata u crkvenoslavenskoj književnosti kao *Hođenje Bogorodice po mukama*, dolazi u dva glagoljska rukopisa od kojih je tekst iz Petrisova zbornika izdao Jagić u »Arkivu« IX, str. 89–91. U apokrifu se opisuje kako je Bogorodica u pratnji arhistratiga Mihovila posjetila pakao, mjesto »svih muka«. Muke koje trpe grešnici izazivaju Marijinu sućut te ona na kraju svojim molitvama uspijeva iznuditi od Boga da se muke obustave od Velikog petka do Duhova.

U crkvenoslavensku književnost ušao je taj apokrif iz grčkog arhetipa, vjerojatno, još prije XII st. iz kojega je sačuvan najstariji crkvenoslavenski tekst, a preko crkvenoslavenske matice došao je u glagoljske rukopise. Zanimljivo je napomenuti da taj apokrif spominje Dostojevski

⁴¹ J. Polívka, *Evangelium Nikodemovo v literaturách slovanských*, »Časopis Musea království českého«, ročník LXV, Prag 1891, str. 440; A. Vaillant, *L'Évangile de Nicodème*, Genève-Paris 1968.

u *Braći Karamazovima*, stavljajući u usta Ivana Karamazova ove riječi: »Ima npr. jedna manastirska poema (dakako, prijevod, s grčkoga): Hođenje Bogorodice po mukama, koja slikama i smionošću nimalo ne zaostaje za Danteom.« Pod utjecajem tog apokrifa nastala je i naša narodna pjesma *Ognjena Marija u paklu*.

Pavlova apokalipsa po tematici je i motivima jednaka prvoj, ali se odlikuje naturalističnijim i gotovo danteovski snažnim opisom pojedinih scena u paklu. Ovaj neobično zanimljivi apokrif nastao je originalno na grčkom odakle je preveden na slavenki. U hrvatskoj redakciji poznat je taj apokrif samo iz glagoljskih rukopisa. Potpuna hrvatskoglagoljska verzija *Pavlove apokalipse* ili *videnja* predstavljena je u Oxfordskom glagoljskom zborniku iz XV st., kamo je dospjela prijepisom iz mnogo starije matice, nastale, vjerojatno, negdje u Makedoniji.¹² Kraća verzija Videnja, u kojemu je opisan samo Pavlov pohod paklu, sačuvana je u dva druga glagoljska zbornika iz XV–XVI st. Tekst iz starijeg Vimodolskog zbornika izdao je Strohal.¹³ Ta je verzija potekla iz latinskog izvora.

U punoj glagoljskoj verziji dobro je sačuvana svježina i plastičnost pojedinih opisa originala. U videnju, koje je prema apokrifu imao Pavao, prisustvuje apostol najprije sudu duša, a zatim ga anđeo Mihovil vodi u pakao gdje Pavao gleda muke grešnika koje gradiraju prema vrsti počinjenih grijeha. Na svom putu kroz pakao ugleda Pavao na jednom mjestu stara čovjeka, do koljena uronjena u ognjenu rijeku, kojemu je anđeo Temelih sa sviju strana naoštrenim željezom izvlačio kroz usta utrobu. Na upit: »Gdo je starac ov ki ima toliko veliku muku?«, dobiva Pavao od svoga pratioca odgovor da je to svećenik koji nije dostojno vršio dužnosti svoga zvanja. Na drugom mjestu opazi Pavao nekog čovjeka kojemu je anđeo užarenom britvom razrezao usta i odrezao jezik jer je za života učio ljude Božjem zakonu, a sam ga nije vršio. Dalje opet vidi Pavao kako četiri anđela vuku za vrat užarenim verigama neku djevicu u krvavim haljinama jer je prije braka oskrvnila svoje djevičanstvo. Osobito je potresna scena kad nerođena djeca vape Bogu da on kao pravedan sudac naplati onima koji su ih ubili i njihovo tijelo bacili za hranu psima i svinjama. Svoj grijeh ispaštaju njihovi roditelji goreći u vrućoj smoli gdje ih stalno grizu razne zvijeri. Tako se nižu prizori sve jedan strašniji od drugoga koji mame Pavlu suze na oči, i on moli Boga da se smiluje grešnim dušama. Pavlovoj molbi pridruži se Mihovil i cijeli nebeski dvor, te Bog napokon dopusti da grešnici otpočinu od svojih muka na dan svete nedjelje. Videnje završava s rajem gdje Pavao gleda slavu što je uživaju Božji ugodnici.

¹² Isp. studiju što ju je uz tekst dulje verzije Pavlove apokalipse izdao E. Hercigonja, *Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog zbornika Ms. Can. lit. 414*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 6, Zagreb 1967, str. 209–255.

¹³ R. Strohal, *Stare hrvatske apokrifne priče i legende*, Bjelovar 1917, str. 32–36.

U hrvatskoglagoljskoj književnosti zastupana je i apokrifna *Ivanova apokalipsa*. Dolazi samo u jednom glagoljskom zborniku iz XVI st., a sadrži pitanja što ih Ivan apostol postavlja Isusu i odgovore o konačnoj sudbini svijeta i ljudi.

Posebnu, vrlo zanimljivu kategoriju novozavjetnih apokrifa predstavljaju tzv. apokrifna *Djela apostolska*. U njima se vrlo živim bojama opisivao život, pun čudesa i zanimljivosti, misionarska putovanja i djelovanje pojedinih apostola u raznim zemljama u kojima propovijedaju evanđelje, te mučeništvo kojim redovito završava život svakog apostola.

Od prilično lijepog broja apokrifnih *Djela apostolskih* koja su ušla u zajednički crkvenoslavenski fond apokrifa, stvoreni prijevodima s grčkoga većim dijelom već u staroslavenskom periodu, predstavljena su u staroj hrvatskoj književnosti samo neka.

To je u prvom redu odlomak iz opsežnog apokrifnog spisa *Djela Pavla i Tekle* o lijepoj ikonijskoj djevojci Tekli, koja, očarana Pavlovim govorom i njegovom naukom o životu u potpunoj čistoći, napušta zaručnika, lijepog Tamirisa i roditelje, te ne mareći za pogibelji slijedi apostola na njegovim putovanjima. Taj nam je odlomak sačuvan u poznatom fragmentu sv. Tekle iz XIII st. koji se čuva u Arhivu JAZU. Tekst je zbog njegove starine i interesantnosti često izdavan, ali se o njegovoj genezi znalo dosta malo. Bilo je samo poznato da je naš tekst prijepis, a ne slavenski protograf *Djela Pavla i Tekle*. Detaljna jezična i tekstovna analiza tog fragmenta pokazala je da je naš odlomak prijepis mnogo starije matice koja je nastala prema grčkom arhetipu negdje u Bugarskoj ili Makedoniji, najkasnije do konca X st.¹⁴ Na takav zaključak upućuju u prvom redu jezični elementi, a zatim činjenica da su *Djela Pavla i Tekle* predstavljena već u XI st. u staroruskoj literaturi, kamo su, prema Jagiću,¹⁵ dospjela sa slavenskog juga. To pak znači da je prijevod *Djela Pavla i Tekle* iz kojega je potekao s jedne strane staroruski, a s druge strane hrvatskoglagoljski fragmenat, koja oba pripadaju istom prijevodu, morao nastati svakako nešto prije XI st. kad ga već u to vrijeme nalazimo u Rusiji.

Prijevod *Djela Pavla i Tekle*, kakav nam je sačuvan u našem glagoljskom prijepisu, pokazuje da je na njemu radio čovjek koji je dobro poznavao jezik s kojega je prevodio kao i sve mogućnosti izražavanja na mladom, tek stvorenom književnom jeziku Slavena. Međutim, naš prevodilac, kao i većina starih prevodilaca, nije pokazivao mnogo originalnosti, nego je nastojao da što vjernije prenese svoj original, pazeci pri tom da ipak bude, koliko je to uopće moguće kod više-manje ropskih prijevoda, stilski jasan.

¹⁴ O tom tekstu vidi više kod B. Grabar, *Apokrifi u hrvatskoglagoljskoj književnosti do 16. st. s osobitim obzirom na apokrifna djela apostolska*, Zagreb 1965 (disertacija).

¹⁵ V. Jagić, *Zur Berichtigung der altrussischen Texte*, AfslPh 6, (1882), str. 232.

Iz XIII st. je i fragmenat *Djela Ivanovih* koji je izdao J. Vajs uz svoju studiju *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica (Slavorum litterae theologicae, Prag 1903)*, gdje je utvrdio da je naš odlomak prijepis makedonsko-bugarske matice prevedene s grčkog originala, te da naša *Djela* pripadaju istom prijevodu kojemu i drugi slavenski tekstovi.

Među apostolskim romanima osobitu je popularnost uživao i bio prema F. Blatt¹⁶ »jedan od najomiljenijih i najčitanijih tekstova starokršćanske literature« apokrif poznat u literaturi pod naslovom *Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera*.

U tom apokrifu, koji je obilno isprepleten motivima istočnjačkih priča, kao što je npr. motiv čarobnog napitka i metamorfoze u životinje, opisuju se doživljaji dvojice apostola kod divljih ljudoždera kojima su došli propovijedati kršćanstvo. Taj neobično zanimljiv i uzbudljiv apokrifni tekst nastao je originalno na grčkom, odakle je već do XII st. preveden na slavenski. Slavenski protograf nije nam, naravno, sačuvan, ali po kasnijim crkvenoslavenskim prijepisima možemo zaključiti da je nastao na granici makedonskih i bugarskih govora. U slavenskom svijetu naišao je taj apokrif na dobar prijem, rado se čitao i mnogo prepisivao o čemu najbolje svjedoči činjenica da ga nalazimo, čak u više prijepisa, gotovo u svim redakcijama staroslavenskog jezika. U hrvatskoj crkvenoslavenskoj redakciji sačuvan je tekst ovog apokrifa u dva glagoljska rukopisa. Potpun i dosad nepoznat tekst u jednom glagoljskom rukopisu iz XV st. (Berčićeva zbirka br. 5) i fragmentaran tekst u rukopisu Tkonskog zbornika iz XVI st.¹⁷ Oba su teksta potekla, kako to pokazuje njihovo međusobno poređenje, iz jedne matice, koja se, međutim, različito odrazila u jednom i drugom tekstu. Naime, dok je prijepis iz Tkonskog zbornika, zahvaljujući konzervativnosti pisara, vjerno sačuvao jezičnu strukturu prvotne matice, dotle je drugi tekst jezično, pa i tekstovno revolucionarniji. Pisar ovog posljednjeg pokazao je više samostalnosti i smjelosti od prvoga, te je u svoj prijepis ne samo unosio jezične inovacije nego je katkada i vršio tekstovne zahvate, okušavajući tako svoje literarne sposobnosti.

Poređenje glagoljskih tekstova *Djela Andrije i Mateja* s ćirilskim tekstovima srpske, bugarske i ruske redakcije pokazuje u rezultatu da su svi crkvenoslavenski prijepisi tekli u dvije osnovne redakcije, odnosno da su već u starini postojala dva slavenska prijevoda *Djela Andrije*

¹⁶ F. Blatt, *Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos*, »Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft« 12, Giessen 1930, str. 1.

¹⁷ Tekst Tkonskog zbornika prvi je objavio s dosta pogrešaka R. Strohal, n. dj., str. 43–47. Ponovno ga je kritički izdala zajedno s neizdanim glagoljskim tekstom iz Berčićeve zbirke i opširnom studijom B. Grabar u »Radovima Staroslavenskog instituta«, 6, Zagreb 1967, str. 109–208.

i *Mateja*, te konačno da hrvatskoglagoljski tekstovi pripadaju istoj tekstovnoj redakciji iz koje su potekli bugarski tekstovi, a ne onoj kojoj pripadaju srpski i ruski tekstovi.

Neposredno na *Djela Andrije i Mateja* nadovezuje se sadržajno drugi apostolski roman koji govori o *djelima Petra i Andrije* među barbarima. Taj apokrif, čiji je original bio grčki, predstavljen je također u hrvatskoglagoljskoj literaturi, i to samo u jednom rukopisnom zborniku iz XV–XVI st., tzv. Žgombićevu zborniku.¹⁸ Naš je tekst značajan posebno zbog toga što je jedini – koliko je danas poznato – slavenski tekst koji sadrži potpunu fabulu *Djela Petra i Andrije*. Dva dosad poznata ćirilaska teksta ruske redakcije, od kojih je jedan izdao Tihonravov,¹⁹ znatno su kraća s obzirom na punu glagoljsku verziju.

U hrvatsku književnost ušla su *Djela Petra i Andrije*, kako je to pokazala analiza našeg prijepisa, iz grčkog izvora preko danas nam nepoznate ćirilске matice koja je nastala negdje na slavenskom jugu ne mnogo prije XIV st. Slavenski je prijevod, kako to možemo zaključiti na temelju glagoljskog prijepisa, bio djelo ne samo dobrog poznavaoaca grčkog jezika nego i vrsnog prevodioca, koji je između ostaloga više pazio na smisao nego na to da njegov prijevod tačno od riječi do riječi odgovara izvorniku.

U hrvatskoj književnosti bila su zastupana i *Djela apostola Tome*, koja su sačuvana u ćirilskom prijepisu u *Libru od mnozijek razloga*. Prema Rešetaru,²⁰ taj je tekst nastao prema glagoljskoj matici.

Na kraju treba još spomenuti da u hrvatskoj glagoljskoj književnosti postoji i nekoliko izvještaja o zadnjim danima života i o mučeničkoj smrti pojedinih apostola, poznatih pod naslovom *Muka (Passiones)*. Ti su apokrifni izvještaji redom zapadnog, latinskog porijekla, a čitaju se u hrvatskoglagoljskim brevijarima kao dio lekcija na spomen-dan pojedinih apostola. Takva je npr. *Muka sv. Ivana*, koja se čita na blagdan sv. Ivana 27. prosinca, zatim *Muka sv. Andrije*, poznata u literaturi i pod naslovom *Poslanica svećenika i đakona Ahaje*, i druge kraće Muke. Ova posljednja prešla je i k susjednim Slavenima.

Forma apokrifne *poslanice* bila je najslabije zastupana u staroj hrvatskoj književnosti. Poznata je samo poslanica o štovanju nedjelje u nekoliko prijepisa i jedan prijepis *Poslanice Kristove edeskom caru Abgaru*, koja se izgleda nosila kao amajlija.

Ovaj kratki pregled hrvatskih apokrifa pokazao nam je u prvom redu da je ta srednjovjekovna književna vrsta bila vrlo dobro zastupana u staroj hrvatskoj literaturi, tako da u tom pogledu nismo zaostajali za

¹⁸ Taj je tekst zajedno sa studijom objavila B. Grabar, *Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 6 (1967), str. 109–200.

¹⁹ N. S. Tihonravov, *Pamjatniki otrečennoj russkoj literatury*, Moskva 1863, II, str. 5–10.

²⁰ M. Rešetar, *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Posebna izdanja SKA, knj. 100, Beograd 1933, str. 46–47.

drugim slavenskim i neslavenskim narodima od kojih neki nisu uopće imali apokrifa na narodnom jeziku. Ta je književnost, kako smo vidjeli, bila isključivo prijevodna. Na tom području nismo, naime, dali ništa originalno, niti smo novim priložima obogatili svjetsku apokrifnu literaturu. Ali to ipak ništa ne umanjuje njezinu vrijednost i njezino značenje. Treba naime imati na umu da se u srednjem vijeku, kad je književnost bila u pravom smislu svjetska te nije poznavala nikakvih teritorijalnih granica, prijevod sasvim drugačije tretirao, nego danas. Svaki prevodilac bio je u neku ruku i autor, jer je imao punu slobodu da prema svojim željama i svrsi kojoj je bio namijenjen prijevod mijenja, dodaje, ispušta, prerađuje itd., što je već prema svojim sposobnostima mogao izvesti s više ili manje uspjeha. Prema tome ne treba nipošto potcjenjivati rad naših bezimernih prevodilaca koji su imali tešku zadaću da u izrazom još siromašni jezik prenesu ono što je bilo izraženo na jezicima s već bogatom literarnom tradicijom. Ali ni uloga običnih prepisivača nije bila samo pasivna. I oni su često morali prenositi tekst iz jedne jezične redakcije u drugu, razrješavati prijepisima iskvarena mjesta, dodavati ili ispuštati, kovati po potrebi i nove izraze i sl. I jedni i drugi su, dakle, dali svoj veliki udio u stvaranju onog literarnog izraza koji će zabljesnuti u našoj renesansnoj književnosti. U tome upravo i leži prava vrijednost radova naših starih prevodilaca i pisara.